

Кандидат історичних наук, доцент, кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

ІСТОРИОГРАФІЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ І.П. БІЛОКОНСЬКОГО

У дослідженні активізоване широке коло архівних матеріалів, у науковий обіг введено новий корпус різних за характером, змістом та ступенем репрезентативності джерел; з'ясовується специфіка етапів вивчення спадщини І.П. Білоконського. У роботі намічена логіка подальшого вивчення громадської діяльності та науково-художньої творчості у тісному зв'язку з вітчизняною історією, за умов соціально-економічного та культурно-політичного піднесення суспільства.

Ключові слова: український національно-визвольний рух другої половини XIX–початку XX ст., І.П. Білоконський, історіографія, проблеми початкової освіти, статистика, місцеве самоврядування, земський лібералізм, народні школи, парламентаризм.

Keywords: Ukrainian national liberation movement of the late XIX and early XX century, I.P. Bilokonsky, historiography, problems of primary education, statistics, local Government, provincial liberalism, public schools, parliamentary.

Парадигмальні зрушення до гуманістичної актуалізації, породжені реаліями новітнього часу, неминуче спричинили за собою переосмислення багатьох сторінок вітчизняної історії, що, у свою чергу, обумовило спалах інтересу до вивчення громадської думки, особливо тих періодів, які мали велике значення для долі країни. Це призвело до активного звернення науковців до історико-біографічних досліджень. Крім того, біографічний метод, як відомо, застосовується в тому випадку, якщо мова йде про унікальне явище або персону. Саме таким і був І.П. Білоконський, чия наукова та громадська діяльність є предметом вивчення.

У дослідженнях учених (О.В. Волос, А.М. Катренко, І.П. Крип'якевич, О.А. Макієнко, К.Ф. Шацилло, С.А. Шуклина та ін.) міститься немало цінних свідчень та спостережень, що стосуються як громадської діяльності І.П. Білоконського, так теоретичного обґрунтування проблем освіти, земства та ліберального руху. Незважаючи на увагу науковців до творчої спадщини І.П. Білоконського, можна стверджувати, що всебічно його діяльність недостатньо вивчена. У цьому зв'язку звернення до дослідження практично-теоретичної спадщини І.П. Білоконського, зокрема, питань проблем освіти, статистики, земства загалом, парламентаризму залишається актуальним завданням, покликаним допомогти осмислити досвід ліберальних перетворень у нашій країні.

У процесі вивчення життєвого шляху, громадсько-політичної діяльності та наукової спадщини І.П. Білоконського можна виділити три періоди. Перший – охоплює час від початку XX ст. – до 20-х років XX ст., другий – від початку 30-х – до кінця 80-х років XX ст. і третій – новітній період дослідження проблеми. Такий підхід узгоджується з вимогами сучасної біографістики, коли біографія трактується як літературний, науково-популярний і науковий твір, що і є об'єктом дослідження. «Дві

Współczesne tendencje w nauce i edukacji

великі течії визначають зміст її вивчення як історико-культурного явища: індивідуалістика, що більш властива літературознавству й у центрі уваги має особистість ..., та історико-соціологічна, що характерна для історичних досліджень і визначає відносини особистості в історичному контексті» [1, с.5].

В історичній літературі, присвяченій особі І.П. Білоконського, можна виділити такі жанри: біографічні статті й нариси в енциклопедичних і наукових виданнях, загальні праці, у яких є згадки про нього як про відомого статистика, земського діяча й літератора та рецензії на його наукові і літературні твори.

Ім'я І.П. Білоконського було відоме у літературних та громадських колах Російської імперії. Перші повідомлення про І.П. Білоконського як про науковця з'явилися в періодичних виданнях ще Російської імперії протягом 1900-1906 рр. і були стислими рецензіями та відгуками про його наукові праці [2; 3; 4; 5]. Розгорнутий аналіз наукового доробку І.П. Білоконського «Дань времени. Воспоминания» подав 1918 р. академік Д.М. Овсяннико-Куликовський. І.М. Ігнатов, російський письменник-публіцист, коли був на посаді заступника редактора «Русских ведомостей», 1918 р. розмістив першу біографічну замітку про свого колегу й товариша І.П. Білоконського. [6]. Найпопулярніша та найбільша провінційна газета того часу «Южный край», що виходила в Харкові, також не оминула увагою творчий доробок І.П. Білоконського, опублікувавши його літературний огляд за підписом І. Турського. [7].

Історик і публіцист В.С. Голубев наголошує на важливій ролі І.П. Білоконського у поширенні освіти серед населення, а саме його участь у роботі Вільного економічного товариства і Комітеті грамотності, утвореного 1872 р. при вищезазначеному товаристві. Уважалось, за словами І.П. Білоконського, що Вільне економічне товариство було «однією з головних арен, проведення визвольних поглядів» [8]. «Якщо під словом «визвольних» мати на увазі ліберальні і ліберально-народницькі погляди, – пише В.С. Голубев, – то з Білоконським не можна не погодитися» [8, 55].

Коло інтересів І.П. Білоконського вражає широке. Зокрема, глибокі знання конкретного матеріалу, безпосередня робота в земських статистичних органах сприяла підготовці ним наукових досліджень з історії земства, медицини, народної освіти, у яких використано великий фактичний матеріал, пов'язаний з діяльністю «третього елемента». Так, В. Акімов, вивчаючи кількісний і якісний склад «третього елемента» – повітових лікарів і учителів Курської губернії, їх соціальне становище наприкінці XIX ст., зазначав, що лікарі були переважно вихідцями із дворян, а вчителі – в основному із різночинного середовища. «Дані по цьому питанню, – писав він, – були підтверджені в публікаціях І.П. Білоконського» [9, с.10].

Досліджуючи історію початкової освіти в Курській губернії, І.П. Білоконський навів ряд конкретних свідчень про скрутне матеріальне становище вчителів. Посилаючись на його статистичні дані, В.В. Акімов підкреслював: «І які б не були побутові умови вчителя у сільській місцевості, кожен з них знаходив можливість не тільки вчити дітей, але й залучати додатковий матеріал, розвиваючи їх інтелект та удосконалюючи їх знання з сільського господарства» [9, с.12].

Соратники по земському руху, освітянській діяльності та літератори наголошували, що як під час ув'язнення, так і в наступні роки своєї літературної і публіцистичної діяльності І.П. Білоконський продовжував друкуватися в різних газетах і журналах, намагаючись у своїх статтях, оповіданнях, нарисах, публіцистичних творах приверну-

ти увагу громадськості до актуальних соціально-політичних явищ й публіцистичної діяльності І.П. Білоконського. Річний розвиток він вважав дулю політичне піднесення суспільства.

Публікації в «Отечественных записках» М.Є. Салтиков-Шедрін, талановитих літературних талантів, до яких відноситься й І.П. Білоконський, свідчать про свою творчість, як писав В.Г. Кіриченко, боротьби за повалення самодержав'я.

Варто зауважити, що стосовно І.П. Білоконського йдеться про роки учительської роботи на основі конкретного життєвого досвіду вчення їх злиденного життя та ко писав: «В оповіданні основних ідей, яка оминилася у незвичайній події, які не хочуть і не можуть ходити суворі випробування, і думка твору – викриття соціально-політичного існування» [7].

Роздуми над українським ситом перів своєї публіцистичної діяльності почуття співчужності до земств та опубліковані під псевдонімом С. Віноградського, П. Семена присвячені загальному проблемі життя» [10, с.27].

У своїй науковій діяльності, земства загалом, велику освіту, земства та ліберальний руху. До земського ліберального міністерства) І.П. Білоконський перших земських лікарів й інших реформованих ід в власні, але й учителі, лікарі т

Отже, перші згадки свідчать про активну за своєю характером особистості та свідчать про публікації в основному тер, були позбавлені глибоких про науковця, громадського визвольного руху другої по громадського суспільства

Становлення тоталітарної течії знехотівли історичне

ти увагу громадськості до актуальних проблем суспільства, змусити читача дивитися на соціально-політичні явища й факти очима самого автора. «Аналіз літературної та публіцистичної діяльності І.П. Білоконського показує, що найбільшою вартістю історичного розвитку він вважав духовно-моральне, соціально-економічне та культурно-політичне піднесення суспільства», – зазначав у своїх спогадах В.Г. Короленко [10].

Публікації в «Отечественных записках», які на той час редагував М.Є. Салтиков-Штедін, талановитий письменник і чуйний наставник молодих літературних талантів, до яких відносив І.П. Білоконського, закликаючи їх спрямувати свою творчість, як писав В.Г. Короленко, «проти самодержавно-кріпосного ладу, до боротьби за повалення самодержавства шляхом селянської революції» [10, с.27].

Варто зауважити, що становлення молодого публіциста і літератора розпочалося ще в роки учительської роботи. Про його перше оповідання «Оля», побудоване на основі конкретного життєвого випадку, узятого зі спілкування із селянами, вивчення їх злиденного життя та жалюгідного існування селянських дітей, Б. Грінченко писав: «В оповіданні основна увага зосереджена на показі моральних переживань Олі, яка опинилася у незвичайних умовах, у зовсім незвичайному середовищі, серед людей, які не хочуть і не можуть зрозуміти її душі. В кінцевому рахунку героїня проходить суворі випробування, після яких не має сил протистояти безнадії. Провідна думка твору – викриття соціального ладу, котрий прирікав дітей трудівників на напівголодне існування» [7].

Роздуми над удосконаленням суспільства, глибоке проникнення у внутрішній світ героїв своїх публіцистичних нарисів, їх виховна спрямованість прищеплює читачеві почуття співпереживання, осудження бездумності й байдужості. Підготовлені та опубліковані під впливом знайомства автора з народниками А. Желябовим, С. Виноградським, П. Семенютою, родин П. Вейнберга і С. Рубінштейна «вони були присвячені нагальним проблемам і явищам суспільно-політичного і культурного життя» [10, с.27].

У своїй науковій діяльності І.П. Білоконський, окрім проблем освіти, статистики, земства загалом, велику увагу приділяв теоретичному обґрунтуванню проблем освіти, земства та ліберального руху. Особливо цікавили його питання парламентаризму. До земського лібералізму (республіканський устрій, парламент з відповідальним міністерством) І.П. Білоконський прийшов у 80-х рр. XIX ст., про що писав один із перших земських лікарів Я.М. Белий: «Тільки земство було у змозі оживити одряхлілий дореформений лад нашої Вітчизни, але для цього потрібні люди, і не тільки власні, але й учителі, лікарі та інші» [11, с.94].

Отже, перші згадки про життя й діяльність І.П. Білоконського містять досить важливий за своїм характером фактичний матеріал, що доводить важливість його особистості та свідчить про багатогранну громадську діяльність. Однак зазначені публікації в основному носили популярний, здебільшого інформаційний характер, були позбавлені глибокого наукового аналізу. То були перші позитивні публікації про науковця, громадського діяча, відомого представника українського національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст., який мріяв про створення громадянського суспільства.

Становлення тоталітарного режиму в СРСР, масові репресії проти інтелігенції знекровили історичну науку. Припинилося вивчення історії, яка суперечила

марксистсько-ленінській ідеології. Тільки на початку 70-х років XX ст. в історичних працях, присвячених земському ліберальному руху, починає з'являтися ім'я І.П. Білоконського. Так, земська, наукова та літературна діяльність І.П. Білоконського висвітлювалася у монографічних дослідженнях Н.М. Пірумової, К.Ф. Шацилло, М.Л. Карпачова та ін.

Перші кадри статистиків, як свідчить аналіз наукової спадщини І.П. Білоконського, «безсумнівно, утворювалися із активних народників, тих, хто або «ходили» раніше в «народ», або бачили в експедиційній роботі здійснення їх мети – проникнути легально в народне середовище й детально вивчити його», – наголошує у своїй монографії Н.М. Пірумова [12, с.67]. З цього приводу дослідник земського руху Б. Веселовський зазначав: «Робота піднаглядних осіб в селянському середовищі, яку за відсутністю освічених людей на місцях інколи повинна була дозволити влада, дуже турбувала Департамент поліції і губернські жандармські управління. Статистик і для місцевої адміністрації був синонімом неблагонадійної особи; його спілкування з населенням розглядалося як дуже небезпечна у державному відношенні справа» [13, с.471]. Стрижневим пунктом устрою земських статистичних управлінь була підготовка кадрів-статистиків. На службу в земство багато статистиків приходило, маючи за плечима досвід революційного народного руху, в'язниці і заслання. «Земська статистика, – зазначає М.М. Лядов, – являла собою притулок для усіх піднаглядних, висланих зі столиці. До таких і належав І.П. Білоконський» [15, с.143].

Вивчаючи роль земської інтелігенції в суспільній боротьбі на початку XX ст., Н.М. Пірумова відзначала велику заслугу І.П. Білоконського в тому, що «він у серії своїх статей у журналі «Былое» обґрунтував тезу про участь у земському русі різночинної, позакласової інтелігенції, яка на той час була його основним і єдиним елементом» [12, с.11].

Н.М. Пірумова звертала увагу на участь діячів ліберального руху у безпосередній роботі в земських установах і їх здатність визначитися на той час зі складною земською структурою. Саме тому, ознайомившись з публікаціями І.П. Білоконського, вона писала: «І.П. Білоконський був одним з основних авторів, хто широко висвітлював земський ліберальний рух, відносини між гласними, «другим» і «третьим елементами» [12, с.11].

Заслужують на увагу дослідників і дані І.П. Білоконського про вік, освіту та стаж роботи земських учителів. Так, Н.М. Пірумова писала: «За його підрахунками середній вік для вчителя становив 30 років, для вчительки – 26. Рівень освіти – 80% учителів були з середньою або спеціальною освітою. Решта – 20% мали незакінчену середню, а інколи і початкову освіту. Щодо стажу роботи, то переважно кожен учитель служив до 10 років, вчителька – до 7 років» [12, с.145].

Праці І.П. Білоконського про ліберальний рух досліджував К.Ф. Шацилло, який зазначав, що у своїй дослідницькій роботі І.П. Білоконський став першим, хто об'єднав різні течії російського лібералізму з метою показати його єдиним і таким, що відображав сподівання усіх прогресивних сил в суспільстві. «Як бачимо, – підкреслює К.Ф. Шацилло, – перед нами єдиний земський лібералізм, але той, що виступає у двох подобах: легальному (земські з'їзди, петиції, «всепідданіші адреси» і т.п.) і нелегальному («Союз osvobodzenia» з його нелегальними з'їздами, нелегальною літературою тощо)» [14, с.8].

К.Ф. Шацилло зазначав також, була представлена лише працями І.П. «Союза osvobodzenia» і першого дості кавих праць, – наголошував він, – важк можуть бути зрозумілими тільки в по кривають багато недомовок, а матеріал Д.І. Шаховського та І.П. Білоконського

Велике значення в організації з'їзд (1903), який відбувся під егідою В мної Харківським губернським земст «Одним з головних організаторів з'їзд арештований як народоволець і застав

Повернувшись із заслання, в став активним публіцистом, одним із ського лібералізму. У радянські часи Б і вважували популярності як письменник»

У своїх працях історики основ та пропагандистської діяльності підні відомі діячами антиурядового руху релігійно-соціальної та політичній сфері налічувалих представників освіти очини XIX століття моделі демократії в Україні викликали великий інтерес особливостей соціально-економічної половини XIX і початку XX століття історії руху народовольців, до яких розвиток окремих його регіональних М.П. Рудько [17], В.А. Твардовський М.С. Вакрушев [21] та інші. Революці йності селянства, користувалися шир підкреслювати несправедливий самоде елементарні відносини і суспільно-по

Один із представників в політичній руху кінця XIX – початку своєї монографії «На рубеже столітький внесок І.П. Білоконського у чатку XX ст.» [23]. Як прихильник музався під час гострої полеміки з з'їздах природознавців, лікарів, зе Ханьї (1898), Санкт-Петербурзі (1 ва секційних засіданнях, про що у дати земських статистиків у різний ні об'єдн. на яких промови читалися нивалися далі при старому поряд суспільства» [24, с.191].

К.Ф. Шаццлло зазначав також, що історіографія ліберального руху до 1917 р. була представлена лише працями І.П. Білоконського і Д.І. Шаховського – секретаря «Союза освобождения» і першого дослідника цієї організації. «Значення цих дуже цікавих праць, – наголошував він, – важко переоцінити, але правильно і повністю вони можуть бути зрозумілими тільки в поєднанні з підготовчими матеріалами, що розкривають багато недомовок, а матеріали ці зберігаються в архівах, в особових фондах Д.І. Шаховського та І.П. Білоконського» [14, с.15].

Велике значення в організації учасників ліберального руху мав харківський з'їзд (1903), який відбувся під егідою Всеросійської виставки тваринництва, влаштованої Харківським губернським земством. З цього приводу К.Ф. Шаццлло зазначав: «Одним з головних організаторів з'їзду став І.П. Білоконський. У 1879 р. він був заарештований як народоволець і засланий на сім років у Сибір» [14, с.181].

Повернувшись із заслання, наголошує К.Ф. Шаццлло, «І.П. Білоконський став активним публіцистом, одним із діячів і істориків «Союза освобождения» і земського лібералізму. У радянські часи Білоконський займався літературною творчістю і набув популярності як письменник» [14, с.181].

У своїх працях історики основну увагу приділяли висвітленню організаційної та пропагандистської діяльності підпільних народовольських груп, очолюваних провідними діячами антиурядового руху. Прагнення досягти демократичних перетворень у соціальній та політичній сферах суспільства вимагала підготовки прогресивно налаштованих представників освічених кіл інтелігенції та молоді. Пропоновані діячами XIX століття моделі демократизації суспільних відносин й шляхи їх реалізації в Україні викликали великий інтерес серед студентів [15]. Для наукового відтворення особливостей соціально-економічних і культурно-просвітницьких процесів другої половини XIX і початку XX століття доречно звернутися до узагальнюючих праць з історії руху народовольців, до яких був причетний І.П. Білоконський, та студій про розвиток окремих його регіональних утворень таких авторів, як: М.Г. Седов [16], М.П. Рудько [17], В.А. Твардовський [18], М.Д. Карпачов [19], Т.М. Кириченко [20], М.С. Вахрушев [21] та інші. Революціонери-народники 70-х-80-х рр., виступаючи від імені селянства, користувалися широкою популярністю серед молоді. Вони прагнули ліквідувати несправедливий самодержавний лад і радикально змінити соціально-економічні відносини і суспільно-політичний устрій [22, с.84-85].

Один із представників наукової діаспори, досліджуючи громадсько-політичні рухи кінця XIX – початку XX ст. у Російській імперії, А.А. Кізеветтер у своїй монографії «На рубежі століть», що побачила світ у Празі, зазначив важливий внесок І.П. Білоконського у суспільно-громадське життя кінця XIX – початку XX ст. [23]. Як прихильник земського лібералізму, І.П. Білоконський формувався під час гострої полеміки з питань соціального життя, яка розгорталася на з'їздах природознавців, лікарів, земських діячів, що відбувалися в Москві (1894), Києві (1898), Санкт-Петербурзі (1901). На тих з'їздах він виступав з доповідями на секційних засіданнях, про що у своїх спогадах А.А. Кізеветтер писав: «З приїздом земських статистиків у різних приватних будинках влаштовувалися політичні обіди, на яких промови лилися рікою – усі в плані визнання неможливості залишатися далі при старому порядку, який не влаштовував нові життєві потреби суспільства» [24, с.191].

Сучасні російські історики А.Б. Гуларян та О.В. Третьяков у своєму дослідженні наголошують: «Популярними общественными организациями в губерниях в конце XIX в. стали комитеты народных чтений, деятельность которых описывает И.П. Белокопский в своей монографии «В годы бесправия». Зазначимо, що вони існували лише завдяки ліберальній інтелігенції, до якої належав і сам І.П. Белокопский [33, с.73-87]. Ще один російський дослідник, С.А. Шукліна, наголошує на важливому значенні наукової діяльності І.П. Белокопського як дослідника історії культурно-просвітницького руху та місцевого самоврядування, що «дає можливість вивчити багатий досвід і традиції минулого та використати їх в організації місцевого самоврядування в сучасних умовах» [34, с.229-233].

Діяльність І.П. Белокопського як громадсько-політичного, культурно-освітнього діяча, дослідника земського руху знайшла певне відображення у дисертаційних дослідженнях. Серед них: І.М. Миколаєнко – «Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.)»; Т.В. Коломієць – «Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.)»; Г.В. Тихомирова – «Земские реформы 1864-1917 гг. в России: опыт и уроки их организационно-правового проведения»; А.Б. Гуларян – «Общественно-политическая жизнь в конце XIX – начале XX века»; В.В. Исаков – «Местное самоуправление в России: Опыт становления и проблемы функционирования (теоретико-прикладной анализ)». Проте всебічного вивчення діяльності І.П. Белокопського у них не робилося.

Про І.П. Белокопського як громадського діяча, науковця, письменника і публіциста подані біографічні дані в ряді енциклопедичних видань. Серед яких: Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона – 1905. – Т.1. – С.347; Новий енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона – 1916. – Т.8. – С.926; Политические партии России в XIX – пер. треть XX века – Энциклопедия. – М., РОССПЭН, 1996. – С.58-59; Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь – М., 1989. – С.223; Українська радянська енциклопедія – К., – 1977. – Т.1. – С.454; Большая Советская энциклопедия М., 1926. – Т.9. – С.347; Русские Ведомости. Сборник материалов, посвященных 50-ти летию – М., 1913. – С.32-35, 164.

Таким чином, аналіз історіографічного спадку визначеної нами проблеми дослідження дозволяє виділити такі тематичні напрямки у вивченні громадсько-політичної та наукової діяльності І.П. Белокопського: земсько-наукова та літературна творчість. Дослідники діяльності І.П. Белокопського як земського статистика зазначають, що його обстеження, аналіз та публікація інформації про стан господарства селянства, характеризували кількісні та якісні закономірності суспільного розвитку, свідчили не тільки про рівень матеріального життя, але й про можливості використання селянського економічного потенціалу в розвитку інших галузей господарства. У монографічній літературі про І.П. Белокопського як науковця наголошується, що його публікації про систему управління процесами суспільно-політичного життя, розвиток земського самоврядування стали важливими чинниками удосконалення сфери людської діяльності, сприяли виробленню і систематизації об'єктивних знань про процеси і явища повсякденності. У рецензіях та статтях про публіцистику, оповідання і повісті І.П. Белокопського підкреслюється, що вони мали важливе соціальне значення, виражають суспільну свідомість і в свою чергу формують її. Особливою заслугою літературної творчості є те, що він намагався створити нову людину суспільства.

Отже, життя і діяльність І.П. Білоконського не залишалися поза увагою вчених. Разом з тим розглянута монографічна література свідчить, що до цього часу проблема вивчалася лише в загальноісторичному аспекті. Наведений історіографічний аналіз переконує в необхідності подальшого об'єктивного і комплексного вивчення намічених напрямів громадсько-політичної та наукової діяльності І.П. Білоконського.

Література:

1. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В.С. Чишко. – К.: Наукова думка, 1996. – 340 с.
2. Литературная хроника // Речь, 1908. – № 94. – 19 декабря, – С. 3.
3. Литературная хроника // Речь, 1910. – № 90. – 10 декабря, – С. 3.
4. Литературный календарь // Вечерняя почта, 1905. – № 149. – 24 мая, – С. 1.
5. Хроника русской жизни // Вестник Новгородского земства, 1901. – № 19. – 1 октября. – С. 5.
6. Игнатов И.Н. Отзыв на монографию И.П. Белоконского «Дань времени» / И.Н. Игнатов // Русские ведомости, 1918. – № 5. – С. 6.
7. Турский И. Литературная хроника / И. Турский // Южный край, 1918. – № 7. – С. 4.
8. Голубев В.С. Роль земства в общественном движении / В.С. Голубев. – Ростов-на-Дону, 1905. – 180 с.
9. Акимов В. Деятельность Курского земства по народному образованию / В. Акимов – М., 1910. – 112 с.
10. Короленко В.Г. Воспоминания о писателях / В.Г. Короленко. – М., 1934. – 380 с.
11. Белый Я.М. Из недавней старины: Воспоминания земского врача 70-х годов / Я.М. Белый. – Новгород, 1917. – 194 с.
12. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М. Пирумова. – М., 1986. – 270 с.
13. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. В 4-х т. – СПб., 1909. – Т. I. – 729 с.
14. Шацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг. Организация. Программы. Тактика / К.Ф. Шацилло. – М., 1985. – 337 с.
15. Лядов М.Н. На заре рабочего движения в Москве. Воспоминания / М.Н. Лядов. – М., 1932. – 346 с.
16. Седов М.Г. Героический период революционного народничества (Из истории политической борьбы) / М.Г. Седов. – М., 1966. – 418 с.
17. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). / М.П. Рудько. – К., 1973. – 207 с.
18. Твардовский В.А. Социалистическая мысль в России на рубеже 1870 – 1880 гг. / В.А. Твардовский. – М., 1986. – 282 с.
19. Карпачев М.Л. Очерки истории революционно-демократического движения в России (60-е – 80-е гг. XIX в.) / М.Л. Карпачев. – Воронеж, 1989. – 280 с.
20. Кириченко Т.М. Из истории русской революционной периодической печати 80-х годов XIX в. / Т.М. Кириченко. – Ч.2. – М., 1982.
21. Вахрушев М.С. Очерки истории русской революционно-демократической печати (1873 – 1886) / М.С. Вахрушев. – Саратов, 1989. – 358 с.

22. Катренко А.М. У пошуках шляхів побі народовольців і чорнопредільців в К., 2001 – 322 с.
23. Якимова А.В. Дело первого марта 18 / А.В. Якимова // «Народна воля» пе
24. Кауфман А.А. Статистическая нау 283 с.
25. Кизветтер А.А. На рубеже столет 26. Шуб Д.Н. Политические деятели 1969. – 360 с.
27. Леман-Абрикосов Г. Вероятный 1 Г. Леман-Абрикосов // Русская лиге
28. Миц М. Управління народним шк // Сучасна українська політика. Пс 14. – С. 331-340.
29. Половць В.М. І.П. Білоконської / В.М. Половць // Сіверянський літ
30. Боровик А.М. Початковий етап фе імперії / А.М. Боровик // Сіверян
31. Волос О.В. Земські матеріали, як д лос // Народи і краї історичного
32. Максименко О.А. Революційна йде йде ідеї / О.А. Максименко. В.М. А
33. Турецький А.Б. Развитие прессы и ку на рубеже XIX – XX веков / А.Б. Ту
34. Шклягина С.А. Меры общественн лажения учителей начальных ш С.А. Шклягина // Культура народ

- поза увагою
що до цього
зений історі-
то і комплек-
вої діяльнос-
- ї сучасності
- С. 1.
19. – 1 октя-
- времєни» /
- ий, 1918. –
- Ростов-на-
- ю / В. Аки-
- А – 380 с.
-х годов /
- ьбе до на-
- т. – СПб.,
- Органи-
- Лядов. –
- тории по-
- П. Рудь-
- 1880 гт. /
- ження в
- сти 80-х
- ой печат-
22. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х рр. XIX ст. / А.М. Катренко. – К., 2001 – 322 с.
23. Якимова А.В. Дело первого марта 1881 г. Процесс Желябова, Перовской и других / А.В. Якимова // «Народна воля» перед царским судом. – М., 1930. – С. 82-92.
24. Кауфман А.А. Статистическая наука в России / А.А. Кауфман. – М., 1922. – 283 с.
25. Кизеветтер А.А. На рубеже столетий / А.А. Кизеветтер. – Прага, 1929. – 210 с.
26. Шуб Д.Н. Политические деятели России (1850-1920) / Д. Шуб. – Нью-Йорк, 1969. – 360 с.
27. Леман-Абрикосов Г. Вероятный источник «Вишневого сада» А.П. Чехова / Г. Леман-Абрикосов // Русская литература, 1966. – №1. – С. 186-198.
28. Мінц М. Управління народними школами Херсонської губернії у XIX ст. / М. Мінц // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 331-340.
29. Половець В.М. І.П. Білоконський 1855-1931 (до 150-річчя від дня народження) / В.М. Половець // Сіверянський літопис, 2005. – № 4-5. – С. 56-60.
30. Боровик А.М. Початковий етап формування мережі народних шкіл у Російській імперії / А.М. Боровик // Сіверянський літопис, 2009. – № 2-3. – С. 67-71.
31. Волос О.В. Земські матеріали, як джерело пізнання етнічної історії краю / О.В. Волос // Наукові праці історичного факультету ЗДУ, 2007. – № 21. – С. 342-349.
32. Макієнко О.А. Рябін-Склярєвський Херсонський гурток Русова. 1885-1889 рр. та його праця / О.А. Макієнко, В.М. Андрєєв, С.О. Батуріна. – Запоріжжя, 2003. – 72с.
33. Гуларян А.Б. Развитие прессы и институализация общественного мнения в России на рубеже XIX – XX веков / А.Б. Гуларян, О.В. Третьяков. – Орел, 2007. – С. 73-87.
34. Шуклина С.А. Меры общественности Таврической губернии по улучшению положения учителей начальных школ во второй половине XIX – начале XX вв. / С.А. Шуклина // Культура народов Причерноморья, 2002. – № 39. – С. 229-243.